

В. М. Ричка (Київ)

Про еволюцію назви «Русь» в етнополітичній історії України

Перш ніж приступити до розгляду зазначеної у заголовку проблеми необхідно (бодай коротко) розповісти про журнал; в якому була опублікована пропонована увазі читачів стаття М. С. Грушевського.

Науковий часопис з проблем українознавства «Україна» був друкованим органом Українського наукового товариства в Києві, що діяло під керівництвом М. С. Грушевського. Перша книга цього журналу з'явилася на початку 1914 р. У вміщеній в ній редакційній статті зазначалося, що «потреба наукового журналу, присвяченого українознавству, який би вводив читача в сучасний стан українських студій і держав би його в курсі їх поступів і успіхів, відчувалася здавна. Перші проекти його в Києві звісні ще з 1830 і 1840-х рр.: не здійснившись тоді, вони заступалися до певної міри такими виданнями, як «Киевлянин» і «Украинец» Максимовича, «Молодик» Бецького, пізніше — «Основа» або «Записки Юго-Западного отдела Географического общества», «Чтения исторического общества Нестора» і т. п. »¹ Велику роль у розвитку українознавчих студій відіграв популярний журнал «Киевская старина», що виходив з 1882 р. Саме на основі цього часопису у 1907 р. було створено двомовне (виходило мішаною українською і російською мовою) щомісячне видання, що дістало назву «Україна». Проте цей часопис проіснував тільки рік.

Натомість з 1908 р. стали виходити «Записки» Українського наукового товариства. Щоправда, це видання не можна назвати періодичним, швидше — збірниками наукових праць. Крім того, ще з 1893 р. на періодичне видання було перетворено «Записки» Наукового товариства ім. Шевченка, що виходили у Львові з 1892 р. Однак цього було недостатньо для задоволення потреб широкої громадськості у друкованому слові з проблем українознавства.

Започатковуючи новий журнал, керівництво Українського наукового товариства в Києві розраховувало на те, що він стане «підручною книгою всякого, хто глибоко цікавиться якоюсь галуззю українознавства — учителя середньої школи, студента — історика чи філолога, і просто інтелігента, не чужого науковим інтересам»². Як бачимо, часопис «Україна» був розрахований на широке коло читачів.

У новому виданні передбачалося висвітлення «поступу наукових студій в поодиноких галузях українознавства — праісторії, археології, історії суспільній і культурній, письменстві, праві, мові, етнографії, дослідях економіки і соціального побуту, критичному розборі наукової літератури і бібліографічним показникам — української літератури і усгаїніса на інших мовах»³.

Для реалізації декларованих програмних принципів діяльності журналу його редакційний колектив заручився підтримкою найавторитетніших учених. З новоствореним часописом погодилися співробітничати, зокрема, Б. Барвінський, М. Біляшівський, І. Бодуен де Куртене, О. Єфименко, С. Єфремов, О. Левицький, О. Лотоцький, М. Петров, В. Перетц, В. Пічета, С. Смаль-Стоцький, М. Сумцов, І. Франко, О. Шахматов, Д. Яворницький. У редакції журналу «Україна», що розмістилася у будинку № 36 на вулиці Ярославів вал, розпочалася підготовка до друку перших матеріалів.

Проте творча діяльність редакційного колективу одразу була по-

¹ Україна.— 1914.— Кн. 1.— С. 5.

² Там же.

³ Там же.— С. 6.

тьмарена передчасною смертю головного редактора часопису К. Михальчука, що сталася у квітні 1914 р. О. Шрамченко, який замінив його на цій посаді, добивався втілення у життя задумів свого попередника. Однак тоді створилися умови, за яких даліше видання часопису в Києві стало неможливим. У 1915—1916 рр. матеріали, підготовлені для «України», опубліковані в Москві у двох збірниках під назвою «Український науковий збірник». 1917 р. видання часопису у Києві було поновлено, але не надовго. Того ж року його було припинено. Однак завдяки клопотанням М. С. Грушевського, для якого «Україна» завжди була улюбленим дитям, 1924 р. часопис відновив свою діяльність. Відтоді він став науковим українознавчим журналом — друкованим органом історичної секції ВУАН. Період з 1924 по 1932 р. в історії журналу «Україна» був найбільш плідним.

Незважаючи на короткочасне існування журналу «Україна» в дожовтневий період, на його сторінках було надруковано чимало цікавих матеріалів. Деякі з них не втратили наукового і пізнавального значення й сьогодні. Серед таких публікацій слід назвати, наприклад, дослідження та наукові розвідки О. Шахматова («До питання про початок української мови») (1914.— Кн. 1.— С. 7—19), В. Степового («До історії Задунайської Січі») (1914.— Кн. 3.— С. 9—21), Є. Онацького («Походження Полетик») (1917.— Кн. 1—2.— С. 84—99), П. Куліша («Дві мови, книжна і народня») (1914.— Кн. 3.— С. 22—34) та інші матеріали.

Активну участь у роботі часопису брав М. С. Грушевський, готуючи для нього статті, рецензії, бібліографічні огляди тощо. З цих публікацій слід виділити вміщену в першій книзі часопису за 1914 р. статтю «Український рух на схід (розселення за московською границею до 1648 р.)», а також «Історія Хмельниччини, описана Силуяном Мужилівським в лютім 1649 р.» (1914.— Кн. 2.— С. 29—39), «Новий хозарський текст про війни Олега» (1914.— Кн. 4.— С. 5—10).

Пропонована увазі читачів «Українського історичного журналу» стаття М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» була завершена вченим у листопаді 1917 р., хоча робота над нею велася ще з літа 1915 р. Як згадував сам М. С. Грушевський, ця тема мала висвітлюватися в дев'ятому тому «Історії України—Руси». Та коли робота над нею перервалася, «я, сидючи в Казані і не маючи змоги займатись роботою над самою «Історією», задумав обробити сю тему в особній статті і взявсь до неї літом 1915 р. Стаття зісталась початою і недокінченою, коли мене переведено до Москви, де я міг зайнятись більш важною для мене роботою — докінченням VIII тому («Історії України — Руси».— В. Р. / Дописую її тепер і випускаю, не маючи змоги зайнятись ближше деякими порушеними тут питаннями. Може висловлені в сій статейці гадки спонукають кого-небудь зайнятись ближше згаданими тут справами. Напр. цікаво було б прослідити уживання і значінне термінів Великої, Малої і Білої Руси в українських і московських кругах до 1654—1655 рр. і зібрати більш матеріалу про обставини, в яких наступило їх проголошення. Я не можу сим зайнятись, але вияснення їх має свою вагу для розуміння і сучасних відносин, і пізнійшої національної ідеології»⁴. Під цими словами поставлена дата — 11 листопада 1917 р.

Порушене М. С. Грушевським питання про походження і зміст згаданих термінів надзвичайно цікаве й до кінця досі нез'ясоване. Спроби його розв'язання у радянській історіографії, щоправда, робилися⁵, однак ця проблема ще потребує дальших досліджень.

⁴ Грушевський М. Велика, Мала і Біла Русь // Україна.— 1917.— Кн. 1.— 2.— С. 18—19.

⁵ Соловьев С. Великая, Малая и Белая Русь // Вопр. истории.— 1947.— № 7.— С. 24—38; Улащик Н. Н. Белая и Черная Русь в «Кронике» Матвея Стрыковского // Исследования по истории и историографии феодализма.— М., 1982.— С. 238—242.

Наявні історичні матеріали переконливо свідчать, що ця термінологія — штучного або кабінетного походження. Терміни «Велика Русь» і «Мала Русь» з'явилися вперше в актах константинопольського патріархату у XIV ст. Вони позбавлені етнографічного або національного змісту і не відображають значимості чи бодай розмірів двох державно-політичних утворень, що формувалися на північно-східних і південно-західних землях відносно єдиної раніше Київської держави. Причини появи цих термінів слід вбачати не в наслідках переміщення населення з басейну Волхова у Середнє Подніпров'я в XII—XIII ст., на що вказував ще В. О. Ключевський⁶, а, очевидно, шукати у політичній ситуації, що склалася після монголо-татарського нашествя на Русь.

Необхідно зауважити, що стосовно України доби феодалізму в середньовічних писемних пам'ятках вживалися переважно традиційні назви — «Русь», «Руська земля» або «Руське князівство». Після приєднання частини українських земель до Росії у 1654 р. в офіційному діловодстві щодо них використовується назва «Мала Русь» чи «Малоросія». Територіально цей термін охоплював спочатку лише Гетьманщину. Пізніше, після входження до складу Росії Правобережної України, ця назва поширюється на більшу частину українських земель⁷. Отже, поняття «Україна» і «Малоросія» у суспільній практиці XVII—XVIII ст. стали сполучатися, накладаючись один на одного. До цього слід додати, що на землях Речі Посполитої в другій половині XVII ст. поняття «Русь» поступово набувало релігійного значення. «Народом руським» тут, за спостереженнями В. Липинського, називали представників різних верств населення країни — як українців, так і білорусів⁸.

Давнім є і слово «Україна». Вперше цей термін зустрічається на сторінках Київського літопису під 1187 р. Однак є підстави відносити його виникнення до більш раннього часу. В період існування Київської держави або, за кабінетною термінологією, Київської Русі це слово, на наш погляд, відображало її народну назву, принаймні щодо її середньодніпровського осередку. Характерно, що наприкінці XVI—XVII ст. Україною називалися також переважно землі Київщини, Чернігівщини та частини Поділля. Після 1654 р. ця назва поступається, як уже зазначалося, офіційному терміну «Мала Русь».

Водночас у народній свідомості продовжувала зберігатися назва «Україна». Великого поширення вона набула у фольклорі, народних переказах тощо. З піднесенням ліберально-демократичного руху ця назва набула популярності і в інтелектуальному середовищі. Відтоді вона поступово витісняла казенно-бюрократичний термін «Малоросія», а з українського лексикону зникає слово «Русь».

Як бачимо, питання про походження та еволюцію термінології, винесеної у назву статті М. С. Грушевського, має важливе значення для подальших студій з історії України, зокрема формування феодальної державності та становлення національної самосвідомості.

Наукова розвідка М. С. Грушевського «Велика, Мала і Біла Русь» друкується мовою оригіналу з незначними втручаннями відповідно до вимог сучасного правопису. Науковий апарат дослідження, його термінологію залишаємо без змін. Відповідні коментарі упорядника позначаються «зірочкою».

⁶ Ключевский В. О. Соч.— М., 1959.— Т. 6.— С. 135—136.

⁷ Борщак Ілько. Русь, Мала Росія, Україна // *Revue des études slaves*.— Paris, 1948.— Т. 24.— Fasc. 1—4.— Р. 173.

⁸ Липинський В. Україна на переломі 1657—1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст.— Київ; Відень, 1920.— С. 255.